

EGYHÁZI ÉPÍTÉS ZET A 13. SZÁZADBAN

A várépítkezésben megmutatkozó fejlődési irány még kifejezettebb az egyházi építkezések terén, hiszen abban az időben a templomok iránti igény a várakét jóval meghaladta. A 13. század elejéig – mint láttuk – Erdély teljes lakható területe lényegében benépesült. A 12–13. században kialakult új települések új templomok emelését sürgették. A régebbiek pedig a korábbi kisebb, egyszerűbb egyházak helyett nagyobb, díszesebb, korszerűbb kultuszépületeket kívántak. A megnövekedett igények egyúttal a társadalom jóval szélesebb rétegeit vonták be a művészeti tevékenységbe s tették érdekeltté abban. A királyi és főúri kezdeményezés mellett a kisbirtokos és a kisebb-nagyobb falusi közösségek szerepe is mind jelentősebb lett. Így Erdély változatos és sokszor zárt tájai, medencéi a művészet alakításában ugyanúgy sajátos szint vittek, mint társadalmának a feudális életben betöltött igen különböző jogállása és történeti rendeltetése. Mindez sűrítve jelenik meg Gyulafehérváron, az erdélyi püspökök második székesegyházában.

Az igen nagy területen kormányzó főpap megnövekedett gazdasági, társadalmi és szellemi hatalma megfelelő reprezentációt követelt. Az első, méreteiben is szerényebb székesegyház már nem felelt meg az igényeknek. Hasonló okokból került sor ugyanakkor az esztergomi és a kalocsai székesegyház újjáépítésére. Gyulafehérváron a régi dómot lebontották, s helyébe jóval nagyobb és díszesebb, háromhajós, kereszthajós, három félkörívvel záródó szentélyű bazilika épült, mégpedig négyzetes toronnyal (*3–5. és 10. kép*). A két homlokzati tornyos megoldás a családi monostoroknak, a szerkezet egésze és a gazdag díszítés pedig az esztergomi királyi építkezések különböző francia iskoláinak és a szintén közvetítő elzászi templomépítészetnek a hatását tükrözi. Mindez a helyi gyakorlattal vegyülve egy kevert, de rendkívül változatos és erőteljes stílust hozott létre, amely az egész akkori Magyarország késő román művészetét jellemzi.

A 12. század végén meginduló építkezés a 13. század első harmadában egységes terv szerint fejeződött be, és a székesegyház külső és belső megjelenését egészben, sőt, részleteiben is meghatározta. Az épület a tatárjárás alatt erősen megrongálódott, de nem pusztult el. A javításokat és kiegészítéseket – főként a

hajókban és a nyugati homlokzaton – még a század harmadik negyedében, részben már kora gótikus stílusban végezték, de ezek a részletek is szervesen beilleszkednek a század első harmadában kialakult művészi egészbe,

A korai gótika viszont már határozottan és önálló igénnyel lép fel az 1270 és 1280 közt épített, új, sokszögzáródású, támpilléres főszentélyben, valamint a nyugati főbejáraton (57. kép). Az 1277-es szász támadás súlyos pusztításának kijavítására a 80-as és a 90-es évek fordulóján kerül sor. A St. Die-ből való János kőfaragóval 1287-ben és a szász ácsmesterekkel 1291-ben kötött szerződések nemcsak azért nevezetesek, mert a legkorábbi ilyen tartalmú oklevelek, hanem azért is, mert a két iratból világosan kiderül, hogy 1277 előtt a székesegyház minden ma is meglévő lényeges részlete elkészült. Ez azt is jelenti, hogy a középkori Magyarország ama általánosan tapasztalható jelensége, hogy a román és a gótikus stílus a 13. században együtt szabja meg az akkori évtizedek művészi arculatát, Erdélyben szintén érvényesül. A ma is álló székesegyház e vázlatos építéstörténete irányt és keretet ad az egykorú Erdélyben a művészet akkor már széles alapon meginduló, változatos színezetű fejlődése számára.³¹

A várépítkezésekkel szemben a központi hatalomnak Erdély 13. századi egyházi építkezéseiben a korábbihoz mérten kisebb szerep jutott. Ez a társadalom művészeti aktivizálódásának természetes következménye, ami egyébként az egész középkori Magyarországot is jellemzi. A kulturális központoktól távol eső Erdélyben a király elsősorban a várai melletti településeken és a várbirtokain folytatott építkezésekben volt közvetlenül érdekelt. Így hozhatók közelebbi vagy távolabbi kapcsolatba a központi hatalommal az ispánsági várak vagy a bányák mellett kialakuló városok, települések.

Kolozsvár pl. kezdettől fogva fontos építészeti szerepet játszott. A Szamosparthoz közvetlenül csatlakozó Óvár ma is szabálytalan utcahálózata és önálló városfala a későbbi négyszögű piactérből és derékszögű utcarendszerből álló telepített várossal szemben a legkorábbi városmagot képezi. A belváros 13. századi egyházművészetéről 1959-ig csak egyetlen késő román faragványtöredék adott hírt. Ez a Fő téren került elő még századunk elején, s rajta tokból kinövő levelek látszanak hullámvonalas elrendezésben. A töredék a kalocsai első székesegyház hasonló kialakítású párkánydarabjával rokon, és a 11–12. századi faragványcsoport legkésőbbi, már 13. századi tagja. 1959-ben, a Szent Mihály-templom helyreállításakor bukkant fel az épület északi falából másodlagos elhelyezésben egy faloszloplábazat és egy leveles díszű faloszlopfő (44. kép). Az előbbi római oszloplábazatból formálták át attikai metszetű, egyszerű sarokleve-

³¹ A második gyulafehérvári székesegyház építésének részletes feldolgozását tartalmazza ENTZ: Gyulafehérvár 76–114; VĂTĂȘIANU (i. m. 42–57) a második székesegyház építésének megkezdését a tatárjárás utánra helyezi, befejezését pedig 1287 és 1291 közé. A főszentélyt Szécsi András püspöknek (1320–1356) tulajdonítja. Nem látok azonban okot arra, hogy idézett monográfiám álláspontját megváltoztassam.

les, román kori lábazattá. Az utóbbit juharrá emlékeztető, ötosztású, egyenként három-három ágban végződő, finoman faragott, már gótikus levelek ékesítik. E két töredék kétségtelenül bizonyítja, hogy az 1200-as években Kolozsvárt késő román, már gótikába hajló templom állt, amely feltehetően a 14. század közepétől megkezdett Szent Mihály-plébániatemplom elődje lehetett.

A sóbánya mellett, a Kis- és a Nagy-Szamos összefolyásánál épült Dés késő román, ma már csak néhány töredékből ismert temploma a nyugati karzatos, középtornyos és a falusi építészetben oly kedvelt megoldás érdekes városi példája. Kolozs sóbányaváros Imre hercegnek szentelt templomából csak egy gyöngysordíszes, leveles oszlopfő maradt ugyancsak a 13. századból.

Királyi vár alatti település Déva, ahol a század első felében eredetileg Miklós püspöknek szentelt templom épült, hajójába beugró vaskos toronnyal, az egykorú szászöldi megoldás utolsó nyugat felé eső képviselőjeként. A múlt század végén bontották le.³²

A királyi területek egyházi építkezései általában szerények, megfelelően az általános falusi gyakorlatnak. A küküllővári, téglából emelt, ma református templom a királyi várban szolgálatot teljesítők számára épült a század elején (23–24. kép; 9. ábra). Az eredetileg kéttornyos, egyhajós, valószínűleg félköríves szentélyű templom a családi monostortemplomok leegyszerűsített, falusias megoldása. Nagyon jellegzetesek a tornyok idomtégglából kialakított, zezzugvonalban záródó, hármás ikerablakai, amelyek a Balaton melletti egregyi templomot idézik. Az ikerablakok osztóoszlopai pedig a Bereg megyei Csaroda azonos rendeltetésű részleteire emlékeztetnek. A legutóbbi kutatás bebizonyította, hogy a jelenlegi hajó a sokszögű szentéllyel, sőt az azt közrefogó félkörív párral a 15. század egységes alkotása. Ekkor építették egybe a két tornyot is, és változtatták széles téglalap alaprajzú tömbbé. Erdély legkorábbi, 1417-ből való, datált harangja az átépítés körülbelüli idejét is megadja. Az északi torony belső falára a 16. században festették a lángokból kiemelkedő tatárfejet.³³

Ugyancsak késő román kori falusi templom áll a hátszegi várhoz tartozott Óraljaboldogfalván (36. és 38. kép; 14. ábra). Ez azonban – ellentétben a küküllővárival – igen finom kváderépítkezés. A faragott díszítések gondos kivitele jó színvonalú műhely munkájáról tanúskodik. Ezt az épületet veszi mintául a Hátszegi-medence ortodox rítusú építésze. A zeykfalvi ortodox templom egészében, sőt bizonyos részleteiben (pl. a bejárat) is vidékies, de ki-

³² ENTZ, GÉZA: Les pierres sculptées de la cathédrale de Kalocsa. – A kalocsai székesegyház faragványai. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 28. 1966. 44, ül. 139; Uő: A dési középkori templomok legrégebbi ábrázolásai. Erdélyi Múzeum L. 1945. 31–36; Uő: Kolozsvár környéki kőfaragóműhely a XIII. században. Kolozsvár 1946; SZŐTS SÁNDOR: A dévai ref. templom és régiségei. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve LX. 1898. 67–82.

³³ ENTZ GÉZA: A csarodai templom. Művészettörténelmi Értesítő IV. 1955. 206–215; KELEMEN LAJOS: A küküllővári tatárfej. Művészeti Szalon 1928. 3. sz. 1–5, újabb kiadása: KELEMEN LAJOS: Művészettörténelmi tanulmányok I. Bukarest 1977. 121–124.

egyensúlyozott másolatként hat (39–40. kép). A pestényi ortodox templom toronyajtaja az őraljaboldogfalvi nyugati bejárat egyszerűsített változata (37. kép). A demsusi templom középtornya és díszítése szintén az említett forrásból táplálkozik (41–42. kép).

II. András 1223-as oklevelének tanúsága szerint királyi területen emelték a kisdisznódi hegyi templomot. A háromhajós, három apszissal ellátott, széles arányú bazilika ki nem épült, kéttornyos, nyugati homlokzatával a családi monostortemplomok szerkezetét követi, noha széles arányai e rokonságot némileg elhomályosítják. Mint a dunántúli Nagykapornakon, itt is a nyugati főhomlokzat falában, két oldalról vezet fel a lépcső a valószínűleg fából készült hajdani karratra. Két-két vakárkáddal kísért, szép nyugati kapujának finom kivitele, franciás szerkezete előkelő megrendelőre vall (47. kép). A kapuszárnyakat még az eredeti román kori vas veretek ékesítik. A Mihály főangyalnak szentelt templomot a 13. század elején helyi műhely emelhetette. Az akkori szász gyakorlattól világosan eltérő vonásai viszont királyi területen való fekvésével magyarázhatók.

A KERCI CISZTERCI KOLOSTOR MŰHELYE

A gyulafehérvári székesegyház mellett Erdély legjelentősebb 13. századi épülete az országrész egyetlen ciszterci kolostora Kercen. Minden valószínűség szerint Imre király alapította 1202-ben az egresi, ugyancsak ciszterci kolostor filiájaként. Már a század első felében fontos szerepet kapott Erdély történetében, főként a német lovagrend kiűzésével kapcsolatban. Noha temploma a főszentély kivételével rom, és rom a kolostor is, szerkezete és művészi kiképzése egyértelműen felismerhető és értékelhető (11–12. kép). A jellegzetes, háromhajós, kereszthajós, torony nélküli bazilika határozottan gótikus. A sokszögű, támpilléres főszentélyt négyszögletes kápolnapár fogja közre. A szentély külső és belső megjelenése, főként az oly jellemző ablakkiképzés (egy, illetve két, csúcsíves nyílás fölött hat karéj) és a boltozat megoldása (bimbós és nyelves fejezetű oszlopokon és oszlopkötegeken nyugvó, orrtag nélküli bordás keresztboltozat) a korai gótika első erőteljes jelentkezése Erdélyben. A felsorolt jellegzetességek közvetlen kapcsolatot árulnak el a század első felének az Île de France-ban épült ciszterci kolostoraival s ezeken keresztül Párizs környékének klasszikus gótikájával. A kapcsolatot még világosabbá teszik azok a szálak, amelyek a kerci apátságot a középkori Magyarország egykorú és a királlyal összefüggő egyházi építkezéseihez kötik (Esztergom, székesegyház; Veszprém, Gizella-kápolna; Pannonhalma, bencés apátsági templom). Megemlítendő még az Aynard nemzetség zsámbéki premontrei monostorának főszentélykiképzése is. A kerci templom és kolostor hatását tekintve nem maradt elszigetelt, sőt, határozott művészeti kört teremtett Erdélyben. A brassói Szent Bertalan-templom, a halmágyi (14–15.

kép; 7. ábra), radnai és széki (17. *kép*) háromhajós bazilika, végül a besztercei hajdani minorita templom szentélye a kerci hatást közvetlenül tükrözi. Székről sugárzott ki e művészet a bálványosi királyi vár alatti faluba, Bálványosváraljára, ahol a református templom diadalíve és déli kapuja kerci eredetű vonásokat őriz. A szászsebesi plébániatemplom ma is meglévő hajóboltozatát is a kerci műhely készítette, és ez működött közre azokban a barcasági falvakban is, amelyeket 1240-ben IV. Béla ajándékozott a citeaux-i monostornak (Prázsmár [13. *kép*], Szászhermány [49. *kép*], Földvár, Barcaszentpéter). Az oklevél kiemeli, hogy az adományozás idején az illető községek templomosak voltak. Az erősen átépített barcaszentpéteritől eltekintve szerkezetben és díszítésben valamennyi kerci hatást árul el. Ebből kitűnik, hogy a kerci monostor 1240 körül már előrehaladott állapotban lehetett, s befejezése a század közepére tehető. Minthogy szinte az összes kerci vonatkozású épület plébániatemplom volt, világos, hogy a kerci műhelynek nem szerzetesi, hanem világi összetételűnek kellett lennie. Az épületek a század harmadik harmadában vagy királyi birtokon feküdtek (Halmág, Szék, Bálványosváralja), vagy a központi hatalommal szorosan összefüggő kiváltságos területeken (Barcaság, Szászsebes, Beszterce, Radna). A műhely tehát közvetlenül kapcsolatban állt a király építészeti tevékenységével, ami egyébként a kerci gótika már vázolt északfrancia összefüggéseit is kellően magyarázza. Csakis így érthető a ciszterci rendben teljesen szokatlan, nem rendi építészeti feladatoknak ilyen nagy mértékű ellátása. Jellemző, hogy a mintegy fél évszázadig (1220–1270) működő ciszterci tanultságú műhely utolsó alkotása a fejlett gótika elterjesztésében oly nagy szerepet vivő ferences rend besztercei templomában látható. A kerci apátság építkezése tehát az erdélyi gótika döntő jellegű, nagy hatást kiváltó műve, amely a késő román művészet hosszú virágzásával párhuzamosan született, és készített termékeny talajt az új stílus kibontakozása számára. A túlnyomóan késő román gyulafehérvári székesegyház tatárjárást követő építéséhez nagyjából csatlakozva, de vele kapcsolatot nem tartva, régies elemei és szerkezete ellenére is az új stílus jövőre kiható fontosságú első lépéseit tette meg, és széles tevékenységet folytató műhelye révén a század második felének városi településein keresztül a magyar és szász falvakig hintette el a gótika csíráit. A királyi építőtevékenység így biztosította Erdélyben a két stílus váltásának e századra oly jellemző egymást át- meg átszövő, formában és tartalomban kölcsönösen gazdagító életét.³⁴ Az erdélyi gótika további szétsugárzása a cisz-

³⁴ ENTZ, GÉZA: Le chantier cistercien de Kerc (Cîrța). Acta Historiae Artium IX. 1963. 3–38; Uő: A kerci ciszterci építőműhely. Művészettörténeti Értesítő XII. 1963. 121–147; RILL, M.: Die Zisterzienserabtei in Kerz am Alt im Lichte neuer Grabungen. Südostdeutsche Vierteljahresblätter, Folge 2. 1990. 148–152; THALGOTT, MICHAEL: Die Zisterzienser von Kerz – Zusammenhänge. München 1990. A kerci műhely hatását Szászsebesen és Prázsmáron részletesen elemzi HEITEL, RADU: Monumentele medievale din Sebeș-Alba. București 1964. 13–17. Az 1982 óta Kercen folyó ásatás a templom keleti részén korábbi falakat talált.

terciek után a kolduló rendekre maradt, amelyek – ellentétben a régebbi rendekkel – elsősorban a további fejlődést ígérő városokban gyökereztek meg. A nagyszebeni domonkos kolostor már a tatárjárás előtt állt. Ugyanott és Brassóban is épült egy-egy ferences kolostor. A 13. század második felében a domonkosok Gyulafehérváron, Alvincen, Besztercén, a ferencesek Besztercén és Nagyszebenben, az Ágoston-rendiek Gyulafehérváron, a pálosok Szentmihálykőn, a johanniták Tordán telepednek meg. Ez utóbbiak Nagyszebenben is feltűnnek. E kolostorépületek virágkora azonban már a gótika korszakára esik.³⁵

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK ÉPÍTÉSZETE

A szász betelepülés a 12. század második felében, a Rajna és a Mosel vidékéről nem egyszerre, hanem fokozatosan ment végbe. A szászok által elfoglalt terület Nagyszeben, Brassó és Beszterce környékére és szórványosan Gyulafehérvár vidékére terjedt ki. A legrégebbi és legtekintélyesebb az első körzet, amely még a 12. században alakult ki. A következő század elején szilárdult meg a Barcaság és Beszterce, valamint Gyulafehérvár körzete. A felsorolt területek közül Szeben és Brassó a korai déli védelmi övezetbe tartozott. Kétségtelen azonban, hogy e királyi ellenőrzés alatt álló végek csak gyér lakossággal rendelkeztek, és az Olt vízgyűjtő vidékének tulajdonképpen megszállása a szászoknak tulajdonítható. Még inkább érvényes e megállapítás Beszterce környékére. 1224-ben II. András híres kiváltságlevele kiemeli a szászok e déli települési rendszerének egységét, közös jogait és terheit. Az *Andreanum* voltaképpen a szász közösségnek olyan kiváltságokat adott, amelyek méltán tekinthetők a század közepétől megsokasodó városi privilégiumok legrégebbi, minden lényeges szempontot magában foglaló megfogalmazásának, szinte mintaképének. A Nyugat-Európából bevándorló szászok a nyugat-európai polgári élet előkészítői és legkorábbi megvalósítói lettek Erdélyben. Sűrűbb és népesebb, kezdettől fogva mezővárosi jellegű településeik általában nagyobb, tágasabb egyházi épületeket kívántak, mint a magyar falvak. Bár egyik nagy szász városnak sem ismeretes az első temploma, valószínű, hogy ezek éppúgy háromhajós bazilikák lehetettek, mint a többi kisebb település egyházai. A brassói Fekete-templom félbehagyott ásatása és a szebeni nagytemplom elődjének maradványai is erre engednek következtetni.³⁶

³⁵ ENTZ, GÉZA: Die Baukunst der Bettelorden im mittelalterlichen Ungarn. Actes du XXII. congrès international d'histoire de l'art. Budapest 1969. Budapest 1972. 487–492.

³⁶ Die baugeschichtliche Ergebnisse der Grabungen in der Schwarzen Kirche. Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums 1938. 93–102; KIMAKOVICZ, M. v.: Alt-Hermannstadt. Archiv des Vereins für Siebenbürgischen Landeskunde XXXVII. 1911. 241–270.

Ahol a település várossá nőtt, a polgárság kifejlődésével az építkezések a városi közösség ereje, kezdeményezése és igényei szerint alakultak. Erről tanúskodnak a 14–15. századi szász városi plébániatemplomok. E pompásan díszített gótikus alkotások általában teljesen vagy legalábbis túlnyomó részben felszámolták a román kor kisebb terjedelmű és szerényebb megjelenésű templomait. Ezért csak helyszíni kutatásokból remélhető a szebeni, brassói, besztercei, segesvári, medgyesi 13. századi plébániatemplom pontosabb ismerete. Egykori megjelenésükre, szerkezetükre nagy valószínűséggel következtethetünk a századfordulóval induló és a 13. században kiteljesedő szász építkezésekből, amelyek a bővítések és változtatások ellenére is megőrizték eredeti mivoltukat. Szerkezetük, részleteik gyakran elárulják, hogy a kiváltságos szász közösségen belül is megvolt a feudális társadalmi tagozódás, és a szász földesúri réteg e templomok emelésében éppúgy kivette a részét, mint ahogyan a magyar nemesi családok. Ez annál is inkább így van, mert a szászok települései, földesúri központjai és birtokai túlnyúltak a kiváltságos területeken, s átterjedtek a királyi megyékre is.

A 12–13. század fordulójától – elsősorban Szeben környékén – háromhajós, keresztthajó nélküli bazilikák épülnek. Szentélyeik félkörívvel (Nagydisznód, Sellenberk, Nagycsúr, Kereszténysziget) vagy egyenesen zárulnak (Nádpatak, Brulya, Morgonda). Előfordul az is, hogy a főszentély félköríves, a két mellékszentély viszont egyenesen végződik (Kürpöd). A hajókat egymástól elválasztó, egyszerű, falazott pillérek között félkörívek feszülnek. A hajórész vagy rövid, négyzethez közel álló, vagy hosszú, téglalap alakú. Az elsőnél két-három, a másodiknál négy-hat pillérpár található (Veresmart, Vurpód, Kisdisznód [50. kép] – Szászvevesszöd, Kürpöd, Mártonhegy, Kaca). A főhajót eredetileg általában lapos famennyezet fedte, a mellékhajókat olykor borda nélküli keresztboltozat.³⁷ Számos olyan épületet is találunk, amelynek nyugati középtornya van. Az általában hatalmas méretű, négyszögű építmény úgy nyúlik bele a főhajóba, annak teljes szélességét elfoglalva, hogy nyugati fala teljesen vagy kis kiugrással esik egybe a nyugati homlokzattal. A vastag falban lépcső vezet fel a boltozott emeletre, ahonnan a főhajó felé széles ív nyílik. E toronykarzatok a családi monostorok nyugati karzataira emlékeztetnek, de megoldásuk azokhoz képest egyszerűbb (Nagysink [13. ábra], Morgonda, Nádpatak, Homoróddaróc, Kaca, Kereszténysziget, Földvár). Ugyanez a szerkezet igen kedvelt a cseh, lengyel és német

³⁷ A szász művészetre vonatkozóan alapvető a ROTH VIKTOR által szerkesztett *Deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Hermannstadt–Sibiu 1934; HORWATH, WALTER: *Die Landnahme des Altlandes im Lichte der Kirchenbauten*. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 59. 1936. 169–180; Uő: *Der Emporenbau der romanischen und frühgotischen Kirchen in Siebenbürgen*. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 58. 1935. 69–75; Uő: *Siebenbürgischsächsische Kirchenburgen*. Sibiu–Hermannstadt 1940; FABRITIUS–DANCU, JULIANA: *Sächsische Kirchenburgen aus Siebenbürgen*. Sibiu 1980; FABINI, HERMANN–FABINI, ALIDA: *Kirchenburgen in Siebenbürgen*. Leipzig 1985. [Wien–Köln–Graz 1986]; MYSS, WALTER: *Kunst in Siebenbürgen*. Thaur bei Innsbruck 1991.

területeken, míg a középkori Magyarország középső részein csak kivételes, és eddigi ismereteink szerint csak Felsőörsön fordul elő.³⁸ Bár a felsőörsi prépostsági egyház építéstörténete különleges vonásokban gazdag, a Rátót nemzetség által a 13. század első felében emelt templom – amely az alapító család temetkezőhelyéül szolgált – kiválóan bizonyítja, hogy a szóban forgó karzat valóban összefügg a kegyúr igényeivel. Ezáltal a szász előkelők, a gerébek által épített hasonló megoldások rendeltetését is nagy valószínűséggel megvilágítja.³⁹

Ugyancsak nemesi alapítókra vall a nyugati toronybejáratok igényes kialakítása. Legjelentősebb ezek közül a nagydisznódi nyugati kapu a 13. század elejéről. A gyöngyös fonadékú, erősen stilizált levelekkel díszített oszlopfőpár széles, hengertagos béléstívet hord (48. kép). E timpanon nélküli, egyszerű kiképzés számos más szász templomban is visszatér (Boroskrakkó [45. kép], Petres). A nagydisznódi oszlopfők a kisdisznódi és az elpusztult kacai nyugati ajtókat, valamint a nagysinkai szentélyfülke fejezeteit idézik. A nyugati toronykapuk még változatosabb kialakítását mutatja a feleki, szakadati és főként a holcmányi templom. A két első templom oszloppárjain már természetesebb formájú növényi díszítés jelenik meg. Holcmányban a három pár oszlopfőt levelek közt megbúvó, finoman faragott griffek ékesítik (20. kép), amelyek erősen emlékeztetnek a gyulafehérvári székesegyház északi mellékapszisének frízére. Mindhárom kapu közös sajátága, hogy az oszlopok fölötti választópárkányon, az ívbéletek tagozataiba belesimulva alakok állnak. A nagyon megrongálódott teleki és szakadati kapu alakos díszje már felismerhetetlen. Holcmányban viszont a bal oldali második alak Szent Péter, aki előtt – világos utalásként a nemesi kegyúrra – alighanem donátor térdel. A leggazdagabb, öt oszloppárral tagolt nyugati kaput a homoróddaróci háromhajós bazilika tornya őrizte meg. A bimbós oszlopfők a szászsebesi (18. kép) és a keresztényfalvi templom nyugati kapuin a kerci templomot, a háromkaréjos daróci orommező pedig jáki templom déli kapuját idézi. A daróci torony aljának boltozata is erősen emlékeztet Jákra. Így valószínű, hogy a jáki tanultságú mesterek gyulafehérvári munkája után került sor Darócon való foglalkoztatásukra. A daróci kapu egyébként a már említett holcmányi csoporton kívül, a kisprázmári és ugrai kapukkal együtt, az esztergomi királyi palota kapuival rokonítható. A daróci egyház különlegessége a hajó négy pár, egyetlen ívvel összefogott ikerablaka (46. kép). Három ablak oszlopának lábazata gömbszelvényes, fejezete nyelves kiképzésű. Ugyanilyen ablakok találhatók Nádpatakon, Földváron és töredékekben Kacán. Lehetséges, hogy ezek az ikerablakok eredeti-

³⁸ ENTZ, GÉZA: Westemporen in der ungarischen Romanik. Acta Historiae Artium VI. 1959. 12–13; Uő: Nyugati karzatok román kori építészetünkben. Művészettörténeti Értesítő VIII. 1959. 137.

³⁹ ERDEI FERENC–TÓTH SÁNDOR: A felsőörsi prépostsági templom helyreállítása. Budapest 1966; TÓTH SÁNDOR: Felsőörs késő román templomtornya. (Rekonstrukció.) Művészet XXI. 1980. 7. sz. 22–26.

leg áldalkarzatok voltak, és a lebontott vagy átalakított mellékhajók padlásterébe nyíltak, mint ez Harinán látható.

A tekintélyes Vizaknai család alapította Vizakna háromhajós bazilikáját (22. *ábra*). Jellegzetessége a szentélynégyzet fölé emelt hatalmas torony. E német jellegű megoldás Erdélyben csak Vizaknán található. A déli kapu fölötti ívmezőt két oroslán által közrefogott életfa díszíti. A nagyon hasonló vurpódi timpanonnal együtt a vizaknai kapu az esztergomi királyi palota kápolnája oroslános festményeinek messzi kicsengése. E távoli kisugárzást a kiváltságos területnek az uralkodóval fennálló közvetlen kapcsolata magyarázhatja.⁴⁰

Nemesi alapítás lehetett a Szeben melletti Kistorony háromhajós, kereszthajós bazilikája. A község nevét adó négyzeti torony – a gyulafehérvári székesegyháztól eltekintve – Erdélyben csak itt található.

A Szeben környéki toronykarzatos megoldás késői, részben már a gótikába hajló, gazdag kiképzésű példája Boroskrakkó református temploma. A nyugati homlokzat elé ugró torony mögött háromhajós (43. és 45. *kép*; 3. *ábra*) bazilika épült. A két oldalhajót később – mint számos más esetben (Felek, Szakadát, Daróc, Nádpaták stb.) – lebontották. A nyugati toronykapu kockaoszlopfői visszatérnek a sokszögű szentély kora gótikus, bordás boltozatát támasztó faoszlopokon is. A torony első emeletének karzatnyílása, az ívsoros párkány és a hajókat elválasztó árkádok részben csúcsívesek, a szentélyt és a főhajót viszont félköríves, román kori jellegű ablakok törik át. A boltozati faloszlopok attikai lábuzatának sajátsága a két párnatag közötti meredek és magas horony, amely régies benyomást kelt.⁴¹ Krakkó német telepesei Magyarigennel és Romosszal együtt 1206-ban kaptak kiváltságokat. A királyok a 13. század folyamán ezeket többször kibővítették. Az akkor tekintélyes település (1334-ben 188 füst, vagyis család lakta) temploma bizonyára még a tatárjárás előtt épült, de szentélyboltozata már a század második feléből való. Kézművessége kezdettől fogva jó színvonalon állhatott. Erre közvetett bizonyosság Szigfrid krakkói ácsmester 1291-es szereplése a gyulafehérvári székesegyház hatalmas tetőszékének megújításában.

Nyugati tornyos bazilika épülhetett a Szászsebes melletti Péterfalván. Ebből ma csak az ikerablakos torony romja áll. Az egyház bizonyára annak a Péterfalvi geréb családnak köszönheti létét, amely a „castrum Petri” nevű, Szászcsór feletti, 13. századi várat emelte. Ugyancsak háromhajós, nyugati tornyos a szászújfalusi templom is. Félköríves főszentélyét fejekre támaszkodó, széles ívsoros párkány zárja le.

⁴⁰ ENTZ GÉZA: Az esztergomi királyi kápolna oroslános festménye. Esztergom Évlapjai 1960. 5–10.

⁴¹ A nagybörzsönyi Szent István-templom toronykapuja gyámjának metszete emlékeztet a krakkói szentély faloszloplábazataira. A kockaoszlopfő a 13. századi magyar falu építészetében még sokáig él (Nagybörzsöny, Marosszentkirály).

A nyugati karzatnak a százoknál kivételes megoldása maradt meg a szászorbói romtemplomban, ahol a főhajóban három ívvel nyíló karzat középső ívén karcsú nyugati torony nyugszik. A háromhajós bazilika e karzatkialakítása a magyar falusi templomok később ismertető csoportjához hasonló.

A Szeben vidékén aránylag ritka egyhajós kialakítás legszebb példája a homoródi templom karcsú, nyugati tornyával. Benne is megtalálható az ívvel a hajóba nyíló karzat. A többi egyhajós egyház torony nélküli, s közel állnak az általános falusi típushoz (Roszcsúr, Récse, Szászfehéregyháza). E legutóbbiban az oltár mögött lévő nagy féloszlop fő a félköríves diadalív tartozéka lehetett. A két sarkán sípokra emlékeztető tagozatok a normann eredetű redős oszlopfőkre emlékeztetnek.

A legkorábbi szász építkezések Szeben környékén figyelhetők meg. A Barcaság egyházi építészete a lovagrend odatelepítésével függ össze, s így valamivel később, 1211 után indul. A késő román és a kora gótikus stílus keveréke a már ismertett, kerci hatást mutató csoport. A szászhermányi (49. kép) és a földvári templom a Szeben vidéki, nemesi alapítású, beugró tornyos, háromhajós bazilikával azonos alapszerkezetű. A holtövényi és a keresztényfalvi félköríves kapuk egyrészt a többi hasonló, egykorú szász kapuhoz kapcsolódnak, másrészt már a kora gótika fejlettebb formáit mutatják (holtövényi körtetagos oszlopok, keresztényfalvi növényi díszű és kerci típusú oszlopfők és a kapu fölötti, nyolckaréjos rózsablak). A kerci hatást leggazdagabban az egyenlő szárú kereszt alaprajzú prázsmári templom mutatja, a barcasági kora gótika egyedülálló, bájos alkotása (13. kép).

A MAGYAR NEMESI CSALÁDOK BIRTOKKÖZPONTJAINAK ÉS BIRTOKAINAK EGYHÁZI ÉPÍTÉSZETE

Ellentétben a középkori Magyarország egyéb, főként központi területeivel, Erdélyben a nemesség a 13. században szerényebb építési tevékenységet folytatott. A Dunántúlon megmaradt családi monostorokhoz képest Erdélyben csak leszűkített, vidékies változatok találhatók. A már ismertett ákosi és harinai monostortemplomok (2. és 7–8. kép) valószínűleg társtalanul őrzik az ország közepén e korszakban oly erőteljes fejlődés indulását. Az erdélyi nemesi családok építészeti tevékenységét – kisebb gazdasági lehetőségeik és művészeti igényeik folytán – az egyszerűbb méretek és kivitel, de a nagy változatosság és a finom arányok jellemezték.

A Gyerőfi család a 13. század első felében építtette monostortemplomát. A kéttornyos homlokzat mögött egy hajó húzódik. Nyugati felében tagozott fejezetű, lapos falpillérek tanúskodnak a kegyúri karzat hajdani meglétéről. Az alaprajz

és a felépítés meggyőző párhuzamait a felvidéki Jánosi és Bozók bencés, illetve premontrei temploma képviseli. A teljesen kiépült északi torony emeleti ikerablakai igen finom kialakításúak. Az északon megjelenik a kétéstű, egyfejú sárkány, amely a jáki templom karzattartó pilléjét és a gyulafehérvári székesegyház északi mellékhajójának griffel viaskodó sárkányát idézi. Ugyancsak az erdélyi dóm déli szentélyfalát díszítő Szent Mihály-domborművel tart rokonságot a gyerőmonostori déli torony falába helyezett azonos tárgyú dombormű. Mellette két kígyót szoptató, vastag hajfonatú, magyaros megjelenésű nőt ábrázoló relief látható. Ez utóbbi a román kori magyar szobrászatban egyedülálló. Témabeli párhuzama a veronai San Zeno bronzkapujának a Luxuriát, bujaságot jelképező domborműve. A gyerőmonostori egyház befalazott déli és toronyalji félköríves ajtajával szemben a külső toronyajtó orommezéjében vidékies, de igen változatos levéldísz övezte kereszt hangsúlyozza a középtengelyt. A párhuzamos erezésű levelek a marosszentimrei (22. kép) és szenterzsébeti ajtók levélsorainak későbbi, már bizonyos természetűsége törekvő példái.

A nagy családi monostoroknak a gyerőmonostorhoz hasonlóan leegyszerűsített megoldása feltételezhető Kolozsmonostoron. Mivel 1818-ban lebontott hajója egyterű volt, és a torony a homlokzat teljes szélességében foglalt helyet, ez a szerkezet a küküllővári templom (9. ábra) nyugati homlokzata ismétlődésének látszik. Ugyancsak a Gyerőfiek monostorára utal a Zsibótól északra, a Cikóiszoros déli bejárata közelében emelkedő hegyoldalon lévő templomrom, amelyet Bunyitay Vince leírása örökített meg.⁴²

Almás monostora Kalotaszeg északnyugati részén, az almási vár alatt, alighanem szintén a gyerőmonostorhoz hasonló szerkezettel épült. Egy kockaoszlopfő, amely a szomszédos Középlakra került, valószínűleg ikerablak tartozéka, s így a monostor nyilván tornyos lehetett. IX. Gergely pápa 1238-as okleveléből ismert, hogy az ott lévő bencés szerzeteseket a Kán nembeli László elűzte, s előbb premontreieket, majd saját káplánjait telepítette oda. Ez időben tehát Kán László volt a monostor kegyura, amelynek építése így a 13. század első harmadára tehető.

Teljesen gótikus részletformákkal jelenik meg a két homlokzati tornyos, egyhajós templom Marosnagylakon (33. kép; 11. ábra). Az egyenes záródású szentélyhez egyetlen hajó csatlakozik. Észak- és délnyugati szögletéhez egy-egy torony tapad. Homlokzati faluk a hajó nyugati falával került egy vonalba. A falut 1288-ban Péter fia István Kilián telegdi főesperesnek zálogosította el. 1368-ban Kilián rokona András és az erdélyi káptalan osztozik a birtokon. A templomot a

⁴² BUNYITAY VINCE: Szilágymegye középkori műemlékei. Budapest 1887. 5–10. A szerző e romban véli felismerni a meszesi monostor maradványait. Ez azonban tévedés, hiszen a Cikóiszoros közelében lévő rom a Meszes hegységtől tekintélyes távolságban van. Lehet, hogy bencés kolostor volt, amit a vele szemben fekvő Benedekfalva elnevezése valószínűsít.

falú felével András kapja. Valószínű tehát, hogy az egyházat Kilián a 13. század végén építtette.

Mint a középkori Magyarországon számos helyen, Erdélyben is több szép példája található az olyan egyhajós templomoknak, amelyek nyugati karzatuk közepén tornyot hordoznak. A legépebb és az egyik legkorábbi ilyen, úgynevezett csarodai típusú épület a református templom Tompaházán (32. kép; 19. ábra). A félköríves szentélyhez csatlakozó hajó nyugati oldalán két oszlopra támaszkodó három karzativ az emeleten is megismétlődik. A középső ívek fölött emelkedik az ikerablakos, karcsú torony, nyugati fala egybeesik az épület homlokfalával. A község nevét a szomszédos Csombordról származó Tompa családtól nyerte. Nem kétséges, hogy a templomot a 13. század közepén ez a család emelte.⁴³ Majdnem teljesen azonos volt a bokaji templom is, azzal a különbséggel, hogy karzata emeletén csak a középső, a tornyot is tartó ív épült meg. A ma már romos bokaji templom a tompaházi téglapürettel szemben kőből épült. E csoportba tartozik még a szintén romos marosújvári templom, amelyet a Gerendi család emelt. Szentélyét a 15. században gótikus stílusban átépítették.

A Nagyenyed melletti Szentkirály a Csanád nemzetség birtokközpontja volt. A falu nevét Szent Istvánról elnevezett egyházától kapta. E patrocínium ott annál inkább indokolt, mivel a nemzetség névadó őse, Csanád, István király unokaöccse volt, aki a lázadó Ajtonyt legyőzte, és az ugyancsak pártütő Gyula birtokainak egy részét 1030 után megkapta. Bár az enyedszentkirályi gótikus templom ma nem mutat román kori nyomot, feltételezhető, hogy az itteni első templom is a tompaházi és a marosújvári szerkezetét követte. A szóban forgó típus további leegyszerűsítése a hátszegi medencében is felbukkan. A sztrigyszentgyörgyi ortodox templomocska 13. századi hajójának nyugati részén a torony éppúgy beugrik, és a hajó két pillérére támaszkodik, mint a felsorolt templomok esetében. A kis méretek következtében ugyan a karzat hiányzik, de a torony keleti oldalára, a karzat helyére vannak felfestve 1409-ből származó felirattal a patrónus Kenderesi román kenézcsalád tagjai.⁴⁴

A Maros-völgyi nyugati karzatos templomok szerkezete a Szamos völgyében épült templomoknál is megfigyelhető. Ezek közül egy sem ép, de a töredékekből szerkezetükre következtetni lehet. A bonchidai református templomot a 13. század második felében bővítették (6. kép; 2. ábra). A 12. századi, korábbi egyhajós épület kerek apszisát lebontották, széles félköríves, vállkövekkel kiképzett diadalívvel a meghosszabbított hajóhoz egyenes záródású szentélyt kapcsoltak. A hajó nyugati oldalán fordított attikai lábázat módjára kialakított négy gyámkövön nyugodott a kegyúri karzat. Efölött emelkedhetett a szokásos elhelyezésben a

⁴³ A szóban forgó templomtípusról lásd ENTZ Gézának a 33. és 38. jegyzetben idézett tanulmányait (A csarodai templom; Westemporen in der ungarischen Romanik).

⁴⁴ VĂTĂȘIANU, VIRGIL: Vechile biserici de piatra românești din județul Hunedoara. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice 1929. 27–32.

feltételezhető torony. A hajó északi oldalához mellékhajót csatoltak, amelyet egy négyszögletes pillér és egy kockafejezetű oszlop által tartott háromívű árkád választott el a főhajótól. Az árkád keleti és nyugati határfalához támaszkodó falpillérek fejezetei megegyeznek a karzattartó gyámok profiljával. Az északi mellékhajó és a nyugati karzat tehát egykorú. A bővítés időpontjára nagy valószínűséggel lehet következtetni. István ifjabb király ugyanis 1263-ban szabad telepítést engedélyezett Csák nembeli Miklós fia Máté comes bonchidai földje számára. Az új telepítés tehetné szükségessé az épület bővítését, amely Máté ispán nevéhez fűződhet.

Az Agmánd nembeli Kecsetiek Kecseden emelt templomából egy nagyméretű kockaoszlopfő ismeretes, amely karzattartó tarthatott. A dési óvári templomnak a korábban a helybéli múzeumban található faragványai is világosan bizonyítják a királyi sóbányaváros román kori egyházának nyugati karzatos elrendezését. A karzattartó oszlopok, valamint az egyik nagyleveles oszlopfő a gyulafehérvári székesegyház hasonló részeivel (10. kép) rokon. Nagyleveles és bimbós oszlopfő díszíti a Dész közelében lévő némái református templom diadalívét (9. kép). A kváderkövekből épült, rendkívül finom kivitelű kis templomot, egyenes záródású szentélyével, 1260 körül Némái Miklós emeltethette a gyulafehérvári székesegyház hosszháza nyugati részein dolgozó műhelyének egy csoportjával, saját védőszentje tiszteletére.⁴⁵

Különleges alaprajzával és felépítésével tűnik ki a Kraszna megyei Somlyóújlak református temploma (31. kép). A téglapülete nyugati homlokzatát torony hangsúlyozza, amelynek két négyszögű alsó szintjét három nyolcszögű felső szint koronázza. A négyszöget a nyolcszögbe a sarkokon álló gúlák vezetik át, ahogy a szigligeti avasi tornyon is látható. A torony déli félköríves ajtaja és negyedik szintjének ikerablakai még a román stílust idézik, jellegzetes felépítése viszont gótikus. A hajó nyugati falában a toronykarzatra lépcső visz fel. Onnan közelíthető meg az északi és a déli emeleti oldalkarzat, amelyek kettős ablaksorral nyílnak a hajóba. Az oldalkarzatot alul négy pár lépcsősen tagolt, félköríves falifülke támasztja meg. A félköríves, hosszúkás hajóablakok a belsőt két oldalról világítják meg. A szentély eredeti kialakítása ismeretlen. Mai formájában múlt századi átépítés. A falu birtoktörténete nagy valószínűséggel határozza meg a templom keletkezésének körülményeit. 1258-ban Wathasomlyója néven szerepel, amikor ottani őseiktől örökölt részbirtokukat Watha fia Watha és Dénes fia Pósa Rátót nembeli Lóránt nádornak és Pok nembeli Móric királynői udvarbírónak, a későbbi tárnokmesternek adta el. Móric alapította az árpási premontrei

⁴⁵ ENTZ: Gyulafehérvár 109–110; BÁGYUJ LAJOS: A némái templom restaurálása. Műemlékvédelem VIII. 1964. 105–108. A dési óvári templom eredetileg félköríves apszisú, egyhajós épület volt. Romjaiból 1578-ban a Kovács dési bíró által elkészített emléktoronyba, a karzattartó oszlopfők mellett, két bimbós oszlop által tagolt ikerablakot is befalaztak. Ezek a ma már hiányzó ikerablakok bizonyítják, hogy a templom tornyos volt.

monostort Győr közelében, 1251 előtt Mivel a somlyóújlaki egyház több tekintetben is határozott rokonságot mutat a dunántúli falusi templomokkal (az ikerablak osztóoszlopai és a hajó fülkesora Egreggyel, Óriszentpéterrel, Kallósdal, a toronyfelépítés Szigligettel), könnyen lehetséges, hogy a Dunántúlon is birtokos Móric építtette új birtokán, 1258 után. Ez az időmeghatározás a két stílus keveredését is jól magyarázza.

A Torda környékén élő Gerendi családról olyan egykorú adatok maradtak, amelyek hiteles bepillantást engednek egy-egy földesúr építési tevékenységébe. A Tyukod nemzetségbeli Gerendiek a 13. század második felében tűnnek fel Torda vidékén. Sámson fia Pál és Saul 1254-ben IV. Bélától hadi érdemeikért megkapják Fügedet. 1268-ban Sámson fia Jakab István ifjabb királytól kapja Marosújvárt. Ugyanez évben Cüte tordai várjobbágytól Sámson fia Péter, Jakab és Saul megveszik a Gerend nevű földet. 1270-ben az ifjabb király Lónát és Hadrévet adományozó oklevelében Pétert és Jakabot már Gerendinek nevezi. 1296-ban Saul, Péter és Péter fia Miklós Marosújvárt a Mihály főangyalnak és Faludit a György lovagnak szentelt templomokkal elcserélik Péter erdélyi püspök Gyéresszentkirály nevű földjéért, ahol István királynak szentelt templom áll. Az egykorú oklevelekben említett egyházak közül a gerendi épen és a marosújvári romosan ma is megvan. Ez utóbbi alighanem Gerendi Jakab 1268 utáni építkezése. A gerendi templom homlokzati tornyos, egyhajós, egyenes szentélyzáródású épülete ugyan román kori alaprajzú (6. ábra), még félköríves nyugati bejárattal és diadalívvel, szentélyének vastos, élszedett bordás keresztboltozata, levelekkel ékesített gyámkövei (27. kép) és a nyugati ajtó hasonló, leveles díszű oszlopfői (30. kép) már a kora gótika erőteljes megjelenéséről tanúskodnak. A szentély belső, északi falába illesztett, 1290-ből és a hajó déli, külső falán felfedezett, 1299-ből származó, kőbe vésett feliratok (28–29. kép) nemcsak az építkezés idejét rögzítik, hanem a templom védőszentjét, Erzsébetet, akkori papját, Istvánt és az építtetőket, Gerendi Sault, Pétert és ennek fiát, Miklóst is megnevezik. Ezek a magyar nyelvterületen a legkorábbi építési feliratok.

Ugyancsak a Gerendi család nevéhez fűződik a ma már elpusztult mezőböi, Jakab apostolnak szentelt, illetve mezőörkei, Antiochiai Margitnak szentelt kőtemplom is, amelyeket 1303-ban, illetve 1318-ban említ egy-egy oklevél. Az első építését a patrocínium alapján Sámson fia Jakabnak tulajdoníthatjuk. Péter fia Miklós 1289-ben kapta meg IV. Lászlótól többek közt Órkét, így a Margitról elnevezett ottani egyházat a századfordulón ő emeltethette. Ugyancsak Miklós építtette 1310-ben a ma már eltűnt Szarkad falu templomát is. Az erről tudósító oklevél az építtetővel együtt megemlíti „laboratores” elnevezéssel azokat a kőműves- és kőfaragómestereket, akik Miklós megbízásából a templomon dolgoztak. 1339-ben Miklós végrendeletében kiemeli, hogy a gerendi Szent Erzsébet-kőtemplomot unokái közös kegyuraságban tartásuk meg. Ebből is nyilvánva-

ló, hogy a birtokközpont Gerend volt, ahol a család legfontosabb művészeti alkotása, a mai református egyház, 1299 óta áll.⁴⁶

Gerendi Miklós anyja, Erzsébet a Gyógyi családból származott, nyilván az ő védőszentjéről nevezték el a gerendi templomot. A Gyógyiak birtokközpontja Tövis volt, ahol a század utolsó harmadában épült a mai református templom (20. ábra). Az eredetileg Ratkának vagy Rátkának, illetve hibás olvasattal Lokkának vagy Kokkának nevezett Tövist Gyógyi András kapta 1269-ben István ifjabb királytól. Fiai, Miklós és András 1303-ban rokonukkal, Gyógyi Istvánnal pereskednek Tövis birtokáért. A vajdai ítélet alapján István mestert az erdélyi káptalan megerősíti a település harmadának birtokában, s hozzáteszi, hogy a templomot Gyógyi András, Miklós és István közösen birtokolják. Az eredetileg háromhajós, előreugró homlokzati tornyos, lapos sokszögzáródású épület a nem messze fekvő Boroskrakkó szászok által emelt templomának (43. és 45. kép; 3. ábra) szerkezetét követi. A 18. században a mellékhajókat Krakkóhoz hasonlóan Tövisen is lebontották. Az elfalazott, félköríves árkádok egyszerű vállköveikkel ma is láthatók. A sokszögű szentély fölé körkörös rakott, kupolaszerű kőboltozat borul, amelyet vastag, élszedett, egyszerű gyámkövekre támaszkodó bordák tagolnak. A nyolcküllős keleti körablakot kettős zezzugvonal futja körül. A templom diadalíve, sekrestyeajtaja, a szentély északi ablaka még félköríves, de a toronyablakok, valamint a nyugati bejárat már csúcsívesek. Ez utóbbi két oszlopfőpárját szőlőlevél díszíti. A két stílus e keveredése az oklevelek által meghatározott időszakba (1269–1303) nagyon jól beillik.⁴⁷

A tövisi félköríves ablak egyszerűbb megfogalmazásban bukkan fel a Gáldi család által a század végén épített alsógáldi templom ma átépített hajóhomlokzatának közepén. Az Erzsébetnek szentelt gáldi templom kegyúri jogát, a faluval együtt, 1318-ban a gáldi nemesek átengedik a gyulafehérvári káptalannak.

Szintén a 13. század végén építkezik a Kőényesradnót nemzetségben Mykud fia Mykud bán. Ő is István ifjabb királytól kap birtokadományt 1269-ben, főként a feketehalmi várnál szerzett hadi érdemeiért. V. István ezt az adományt erősíti meg 1270-ben, és a felsorolt birtokok között Szamosjenőben már említi a Tamás apostolnak szentelt templomot, amelyet minden valószínűség szerint Mykud bán építtetett. Ugyancsak ő 1288-ban a szászok által 1277-ben felégetett gyulafehérvári székesegyház építésére Torda melletti Szentmiklós birtokát ajánlja fel. A

⁴⁶ ENTZ GÉZA: Középkori építészetünk munkaszervezetének kérdéséhez. Arch. Ért. 79. 1952. 147–150.

⁴⁷ Gyógyi András 1269-ben István ifjabb királytól kapta adományként Rátkát. Az eredeti oklevél az Országos Levéltárban van (Dl. 681). Ezt írta át Zsigmond 1410-ben és Nádasdi László alvajda 1413-ban. Az előző Tövist Kokka, a második Lokka néven említi, nyilván a Rátka helynév hibás olvasása következményeként. A régi név a 15. században már feledésbe merült. A boroskrakkói és tövisi alaprajz szoros rokonsága nem jelenti a két épület teljes egykorúságát. Tövisen már nincsen kockaoszlopfő. Krakkó kiváltságos terület, ahol a kora gótikus elemek előbb érvényesülhettek, mint a magánbirtokon.

század legvégén, 1298-ban Péter erdélyi püspökkel Marosújvárt és Faludit Lónáért elcseréli, biztosítékul pedig Almást köti le, ahol Demeternek szentelt kőtemplom áll. Igen valószínű, hogy Mykud bán Miklós és Demeter nevű fiaival kapcsolatos a szentmiklósi és az almási templom építése. Mykud unokáinak birtoka 1340-ben a Doboka megyei Magyarderzse. Református templomának hajója, félköríves ablakaival, még késő román jellegű. Szintén rokon az azonos nemzetségből való Rénold comes, aki ormányi földjeit 1312-ben sógorának, Kacsics nembeli Péternek engedi át. Az egyenes szentélyzáródású, félköríves ablakokkal épült ormányi református templomot vagy Rénold, vagy apja, János emeltethette.

TÁJEGYSÉGENKÉNTI FALUSI ÉPÍTÉSZET

Kolozsvár környékének építésze

A királyi várbirtok építkezései semmiben sem különböznek az egyházi vagy nemesi földesúr hasonló tevékenységétől. Ezt bizonyítja a Sebesvárhoz tartozó Ketesd és Sárvásár református temploma. Az elsőnél a késő gótikus szentélyhez képest alacsony hajó, a másodiknál az egyenes záródású szentély és az egyszerű hajó a szokott falusi típus képviselői. Az eredetileg szintén e várhoz tartozó bánffyhungyadi református templom hajója valószínűleg szintén őriz 13. századi részleteket. Az épület Erzsébetnek szentelése e feltételezést megerősíti, hiszen az Árpád-házi királyleány tisztelete főként a 13. században vált általánossá.

Az erdélyi püspök birtokain a század közepén jelentős építkezések folytak. Vistán a Péter apostolnak szentelt, igen szép arányú, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot bizonyára Monoszló nembeli Péter emelte (21. ábra). Vistán ugyanis a püspöknek birtokközpontja is volt. Erről tanúskodik az a kőből épült „palatium” (palota), amelyről 1304-ben esik szó. A Palota nevű dűlő a falu területének északkeleti sarkán, egy, a Nádas patakra néző meredek dombon ma is megvan.⁴⁸ A templom diadalíve még félköríves, a nyugati bejárat úgyszintén, ez utóbbi frízét borító, stilizált virág- és levéldísz már a kora gótikát idézi. A kapu déli frízének szőlőlevelei erősen emlékeztetnek a kolozsvári Szent Mihály-templom már ismertetett, ötujjú levelekkel ékes falpillérfőjére (44. kép).

A vistai kapunak szerkezetben, díszítésben szinte mása a magyarnagykapusi református templom nyugati ajtaja, szőlőfürtöt és élesen metszett leveleket mutató frízével. A másik püspöki birtokközpont, Gyalu eredeti templomára utal egy hasonlóan díszített pillérfő, amely az ottani temetőből került elő. Ugyancsak la-

⁴⁸ A vistai „palota” említése az erdélyi káptalan 1304-es oklevelében található (BEKE, Gyf. 616). A Palota nevű dűlő pontos helye megtalálható SZABÓ T. ATTILA: Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár 1942. 273, 275.

zán elrendezett szőlőindák borítják szőlőfürtökkel és virágokkal a türei református templom mellett őrzött kőfaragványt, amely a vistai és kapusi ajtókkal lényegében azonos kiképzésű ajtó részlete. Az erdélyi püspök Kolozsvár környéki birtokain így megállapítható egy, a 13. század második felében működő, határozott körvonalú műhely tevékenysége, amely nyilván Kolozsvárról indult ki, s munkássága átnyúlhatott a 14. század elejére is. A gyalui és főként a türei pillérfő természetű növényi díszítése töretlenül visszaadja a gótika művészi szellemét

Nagyon valószínű, hogy a 13. századi kolozsvári Szent Mihály-templom és annak falusi utódai a század utolsó negyedéből valók. A várost ugyanis V. István kedvelt hívének, Monoszló nembeli Péternek adta, aki így hosszú kormányzása idején (1270–1307) saját birtokán építkezett. Ez a kora gótikus tendencia 1277 előtt a főpap gyulafehérvári építkezésein is világosan megnyilvánul (új főszentély és nyugati kapu – 57. kép). A kolozsvári műhely azonban nem látszik azonosnak a püspöki székesegyház 70-es években működő mestercsoportjával. A vistai és az ugyancsak püspöki birtokon, Magyarfenesen emelt egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom alapszerkezete, valamint a faragványok szoros rokonsága alapján az elpusztult gyalui és a teljesen átépített türei és kapusi egyházak is azonos szerkezetűek lehettek.⁴⁹

Kolozsvár környékének másik jelentős egyházi földesura a kolozsmonostori bencés apátság. Birtokainak templomai közül a kajántói római katolikus egyház ma is őrzi félköríves szentélyét. Hajójának keleti fele ugyancsak 13. századi. A Mihály főangyalnak szentelt jegenyei templomról 1431-ben azt vallották, hogy az egeresi Szent Márton-templomnál korábbi. Jegenyén a már hiányzó hajóablakok félkörívesek voltak. Egeresen még megvan az egykori nyugati ajtó hengertagos részlete. A teljesen átalakított bácsi római katolikus templomon középkori nyom ugyan nem látszik, de kutatással talán megállapítható volna feltehetően 13. századi eredete. Egyhajós, félköríves szentélyű lehetett az a Benedeknek szentelt kápolna, amelyről a 14. század második felében több oklevél is szól, s amelyet Szécsi András püspök romboltatott le. Az apátság ezért pert indított a püspök ellen. Az 1397-es oklevél elmondja, hogy az apátság népei a keresztjáromon napokon gyakran felkeresték ereklyéikkel a kápolnát. A Kolozstótfalu és Szelicse közti épület ugyan elpusztult, de a korai jellegű patrocínium alapján feltételezhető, hogy a kajántói temploméhoz hasonló szerkezettel épült a 13. század első felében.

Az 1200-as évek falusi templomainak túlnyomó részét helyi közép- és kisbirtokos nemesek építették. A vizsgált területen egy később öt családra bomló nemzetség tevékenysége figyelhető meg. Az úgynevezett Mikola nemzetség, amely a gyerőmonostori családi monostort is alapította, Kalotaszentkirályon,

⁴⁹ A Kolozsvár környéki püspöki építkezésekről lásd KELEMEN: Kolozsvár közvetlen környékének történelmi és műemlékei (l. a 25. jegyzetünkben!), valamint BALOGH JOLÁN: AZ erdélyi renaissance. I. Kolozsvár 1943. 16. l. és 2–4. kép.

Magyarókeréken, Kiskapuson, Deritén és Szamosfalván építkezett. Szentkirályon a Debreczeni László által megtalált félköríves hajóablak, valamint a hajó három sarkának kváderes szegése, Magyarókeréken a hajó nyugati fele és befalazott résabla, Kiskapuson a templom hajója és félköríves ablaka, Szamosfalván pedig a kolozsvári Történeti Múzeumba került szép keresztelőmedence (34. kép) és a templom jelenlegi leveles frízű bejárója, másodlagos, csonka hengertagos záródással, igazolja az épületek 13. századi eredetét. Mivel a szamosfalvi egyház Szent Erzsébet nevét viselte, keletkezése Erzsébet szentté avatása (1235) utáni időre tehető. Nagyjából egykorú vagy valamivel korábbi lehetett a deritei egyház. Egyhajós, félköríves szentélyű romját 1878-ban, teljes lebontása előtt Torma Károly még látta.⁵⁰ A nemzetség 13. századi építkezései tehát Gyerőmonostortól Kolozsvárig még hat faluban megállapíthatók. A két központ Gyerőmonostor és Szamosfalva.

A szóban forgó terület többi, részben vagy egészben ismert, 13. századi temploma a helyi kisbirtokos családok alapítása. A legkorábbi valószínűleg a Suki család Alsózsukban felépített, mára teljesen eltűnt temploma. A Lénártnak szentelt egyházzól a megmaradt szentbenedeki ortodox templomocskára (18. ábra) adhat fogalmat. Egyhajós, félköríves szentélyű kis templom állt Kispetriben a Mindszentelek tiszteletére. Alaprajzban azonos, de elég nagy méretű templomot emeltek a század közepén a Sárdiak Magyarorsádon (10. ábra). A szentély hosszú, keskeny, félköríves ablaka a késő román megoldás jellegzetes példája. Egyenesen zárul a kidei, patai, botházi és bádoki egyházak szentélye. E legutóbbi a környék egyetlen román kori tornyos temploma. Legfelső emeletének négy ikerablak-záródása egy kőből van faragva, de osztóoszlopaik hiányoznak. A dongaboltozatos földszintről félköríves ajtó vezet a hajóba, amelyet vállköves, kerek diadalív választ el a négyszögű szentélytől. Ugyanilyen a diadalív a botházi református templomban, amely a Kakas család homlokzatra helyezett, 15. századi kőcímerének felirata szerint Miklós püspök tiszteletére épült (4. ábra). A kidei református templom mai szerkezete és észak felé való bővítése ugyancsak a 13. századra tehető. Szabályos négyszög szentélyű templom állt Patán, amelynek alapjait Györgyfalva és Pata közt 1950-ben a szemem láttára termelték ki.

A töredékesen megmaradt templomok pontos alaprajza nem ismeretes. A Katalin-templom Nagypetriben és a Miklós-egyház Mérában hajójának nyugati részét őrizte meg egy-egy ablakkal. A mérái, másodlagos elhelyezésű, hosszú, félköríves ablak a magyarsárdival rokon, s a század második felére tehető. Ugyancsak a hajó maradt meg a déli ablakok nyomával a festőien elhelyezkedő magyarvalkói református templomban, amely a középkorban gyakran szereplő Valkai család alapítása. A Szentpáli család volt a kegyura a magyarszentpáli, ma már eltűnt templomnak. Diadalívének apotropeikus jellegű, alakos oszlopfője (53. kép) és keresszel díszített oltárelőlapja maradt csupán meg, de ezek a ko-

⁵⁰ TORMA KÁROLY: A limes dacicus felsőrésze. Budapest 1880. 29–30.

lozsvári múzeumba jutott töredékek a hajdani, a 13. század első feléből való épület jó színvonalú kialakításáról tanúskodnak. A század korábbi évtizedeinek alkotása a bodonkúti Szent István-templom. Szép kapuja gazdag kiképzésű, rovátkolt, leveles fejezeteivel, nehézkes ívével eléggé eltér a környék egykorú emlékeitől, és a szász alkotásokra emlékeztet.

Dés környékének építésze

A Nagy- és Kis-Szamos völgyei, valamint összefolyásának vidéke Dés királyi város mellett a 13. század falusi épületeinek változatos példáit őrizte meg. A kanyargós patakokkal szabdalt, meredek, hegyes-dombos terület a középkorban Doboka és Belső-Szolnok megyéhez tartozott. A bálványosi várbirtok királyi építkezései közül a kerci műhellyel kapcsolatban már említett Váralja temploma a legjelentősebb. Az erősen átépített református templom déli, félkörívvel záródó kapuját belül az ívbélt indítása magasságában oroszlánok fogták közre. A mai csonkok a múlt században még felismerhetőek voltak. A lóhereíves kapu-romzat-mező eredetileg bizonyára valamilyen ábrázolást hordott. A félköríves diadalívet egy-egy erőteljes féloszlop tartja. Fejezetük nagy- és kisleveles megoldása a gyulafehérvári székesegyház tatárjárás után készült, kora gótikus levéldíszével (10. kép) rokon, a már említett némái diadalívtartó faloszlopfőkkkel (9. kép) együtt. Az elpusztult sajósárvári és a ma is álló szászníresi templomok közül az utóbbi egyhajós, egyenes szentélyzáródású szerkezete a 13. századi falusi templomok e vidéken leginkább elterjedt elrendezését mutatja.

A jelentősebb helyi nemesi családok közül a Bánffyak és a Wassok említhetők. A Bánffyak építhették az egyenes szentélyű kozárvári és az eredetileg félköríves szentélyű domokosi templomot. A Wassok alkotása a gondosan épített ördöngösfüzesi (15. ábra) és a csak leírásból ismert sajószentandrásai templom, mindkettő egyenes záródással. Ez utóbbi Igalia villának nevezett települést Füzessel és hét más faluval együtt a Wass család ősei, Lob és Tamás görögországi szolgálataikért kapták III. Bélától. Lob fia Chama 1230-ban Béla ifjabb királlyal az elveszett eredeti oklevelet megújította. Béla levele említi az Igalia villában álló, András apostol tiszteletére szentelt templomot, amelytől a falu újabb elnevezése származik. Ez az adat azért fontos, mert bizonyítja, hogy az egyenes szentélyzáródású templom 1230-ban már állt.⁵¹ A család birtokközpontjában,

⁵¹ A sajószentandrásai régi templomot a Névkönyv az erdélyi ev. ref. egyházkerület számára 1888 (Kolozsvár 1887. 12) leírja. Eszerint a boltozott szentély 12, a mennyezetes hajó 48 m². A szentély keleti és déli oldalán 1 m hosszú és 16 cm széles ablak nyílt. A terület pontos megadása és a boltozás ténye szinte biztossá teszi, hogy a szentély négyszögű volt (3 x 4 m). A leírás tipikus 13. századi falusi egyházat őrzött meg. A régi épületet 1896 és 1899 között teljesen lebontották, s helyette újat építettek.

Cegén szintén 13. századi templom feltételezhető, bár a jelenlegi református egyház 1800 körüli újjáépítés eredménye. Mivel mai szentélye félköríves, lehet, hogy az eredeti megoldást követte. A Mihály főangyalnak szentelt templom koraiságát a titulus is alátámasztja.

A Becse-Gergely nemzetségből való Apafi család eddig ismert legkorábbi, e vidékről való temploma Magyarborzáson épült. A gótikában sokszögű személylyel ellátott hajó hosszú, keskeny, félköríves déli ablaka a mérai és a magyarsárdi ablakmegoldásokkal egyezően az építést a 13. század közepe tájára valószínűsíti.

Ugyancsak ehhez a nemzetséghez tartozik a Somkerekai család, amelynek egyik legkorábbi birtoka Sajóudvarhely. Templomát különleges hely illeti meg. A szokásos alaprajzzal épült (16. ábra). A négyszögű szentélyt kívül részben bimbós gyámokra támaszkodó, ívsoros párkány zárja le. Belül, a szentély déli falában a kötélfonással keretezett, kettős félköríves fülke az istentiszteleti edények elhelyezését szolgálta. Legjelentősebb a hajó északnyugati sarka közelében nyíló, ma elfalazott kapu (21. kép). A bejáratot keretező két bimbós pillérfő hengeres és hasábos ívbélletet tart. A külső, nyolcszögű íven golyós dísz jelenik meg. Az orommező sárkányviadalt ábrázol, Szent Györgyre vagy Mihályra lehet következtetni. Érdekes, hogy két alak harcol a szörnyvel. Valószínűleg két jelenemnek a román korra jellemző összevonását valószínűsítette meg a vidékiessége ellenére jó tehetséggel megáldott kőfaragó. Az Udvarhely helynév a kegyúri család valamilyen udvarházára utal, tehát egy korai birtokközpont. A kapu szokatlan elhelyezése talán azzal magyarázható, hogy az udvarház az egyháztól északra feküdt, s így a kegyúr azt ebből az irányból közelítette meg.

Feltehetően az Agmánd nembeli Kecsed családból származott az az Ipus fia Ernye, aki 1280-ban felsőtöki földjét eladta. Kecsed és Felsőtök a 15. században is együvé tartozott. A 13. század második felében épült a vidék egyik legszebben kialakított falusi egyháza, a felsőtöki Mária-templom. Az egyenes szentélyzáródású, egyhajós épület kívülről teljesen egyszerű ház benyomását kelti (5. ábra). Belül annál gazdagabb. Egyes részletei a két stílus keveredését mutatják. A vállköves diadalív enyhe csúcsívben metsződik össze. Az egyszer hornyolt, erőteljes bordázatú szentély-keresztboltozat négy sarokgyámra támaszkodik, amelyeket az északnyugati, leveles díszű gyámtól eltekintve három szakállas, bajszos fej emel ki. Ezek az esztergomi királyi kápolna ismert, magyaros megmintázású fejének távoli, de felismerhető rokonai. A boltozat zárókövéről Krisztus-arc tekint le (25. kép). A szentély déli ablaka a körácsos gótikus ablak korai, vidékies, de nagyon ízes átmeneti formáját őrzi (26. kép). A henger- és körtettagból álló nyugati és déli ajtók, valamint a szentély négykaréjos keleti ablaka már a 14. századra utal. A templom az említett Ernye korában épülhetett, talán éppen az ő buzgóságából.

A szóban forgó vidék két erősen átépített temploma, Szarvaskenden és Csicsókeresztúron, mutat a domokosin kívül bizonyos nyomokat arra, hogy szentélyük félkörívvel zárult. Csicsókeresztúron, a jelenlegi gótikus szentély déli

falában egy igen szép, hengertaggal kereteit, lóhereíves papi ülőfülke a bálványosváralji déli kapu hasonló orommezejét és a beszercei minorita templom sekrestyeajtáját idézi.⁵² Már a túlnyomóan szász településterületre esik a kockaoszlopfőkkel keretelt, félköríves kapu Petresen, valamint Királynémeti és Tancs egyházainak egyszerű hengertaggal kereteit ajtaja. 1295-ben egy büntetettel kapcsolatban merült fel az aldorfi templom.

Az alsótöki és a szászmátéi egyenes záródású templomok mellett megemlíten-dő az azonos szerkezetű krasznacégényi református egyház, amely a régi Kraszna megyében, a somlyóújlaki templommal együtt ad hírt az ottani 13. századi egyházi építészetéről.⁵³

A Maros völgyének építésze

A Maros völgyének legfontosabb központja Gyulafehérvár. A püspöki székhely közelebbi és távolabbi környékének falusi építésze a már ismertetett 12. századi kezdetek után szintén igen változatos, bár kevesebb építészeti emlék maradt, mint a két Szamos völgyében. Ez természetes, hiszen a Maros és a Küküllő összefolyásának környéke a háborús pusztításoknak jobban ki volt téve, mint a Szamos mellékvölgyei. Több templomot csak oklevelek említenek. Épületeik elpusztultak, vagy oly gyökeresen átalakultak, hogy 13. századi szerkezetüket, részleteiket elvesztették.

A tatárjárás után, a Kis-Küküllő egyik mellékvölgyében emelt Újvár királyi erősséghez tartozó Gogánváralja református templomának hajója még őrzi félköríves déli ablakát és hasonló formájú diadalívét. Az újvári vár tartozéka volt Egrestő, ahol a református templom hosszú, körívesen záródó szentélyével a század második felében is a korábbi megoldás képviselője. Csak oklevélből ismert a fehérvári várhoz tartozó Öregyháza Tamás apostolnak szentelt temploma. Ezt és a közelben fekvő négy falut IV. László 1274-ben Derzs főesperesnek és Miklós mesternek adományozta. Öregyháza helynév a királyi várnépre utal, az örökre, akiknek temploma még a század első felében készülhetett.

A gyulafehérvári káptalan egyik legfontosabb birtoka Abrudbánya, amely a század elején még Kán nembeli Gyula erdélyi vajda, majd egy Szoboszló nevű székely birtokában volt. V. István 1270–1271-ben e fontos aranybányát az erdélyi káptalannak adományozta. Ekkor, a század utolsó negyedében épülhetett a Szent Miklós-plébániatemplom, amelynek a későbbi torony által eltakart, nyu-

⁵² ENTZ GÉZA: A csicsókeresztúri római katolikus templom. Erdélyi Múzeum XLVII. 1942. 47–66.

⁵³ ENTZ GÉZA: Szolnok-Doboka műemlékei. Szolnok-Doboka magyarsága. Dés–Kolozsvar 1944. 191–230.

gati homlokzatát hangsúlyozza az emeleti rózsablak. E megoldásra a székesegyház nagy déli kereszthajóablaka adhatott ösztönzést.

Az egyhajós, négyzetes szentélyű templomtípus finom kivitelű képviselője Borbádon, az erdélyi káptalan birtokán a római katolikus egyház. Keresztboltozatos szentélyének gyámkövei a székesegyház bimbós és akantuszos oszlopfőire emlékeztetnek. Ugyanilyen az alsóorbói romtemplom elrendezése is. Borbánd 1299-es határjárásakor szerepel az azóta eltűnt Teremi Szent Kereszt-temploma. Valószínű, hogy ezt is a káptalan emelte a század második felében.

A Becse-Gergely nemzetség építette Csombordon és Marosgombáson a Péter és Jakab apostol tiszteletére szentelt templomokat. Az első erősen átépítve ma is áll, a második elpusztult. Szintén csak írott forrásból ismert Szancsalon a Szent Márton-templom. E birtok felét 1252-ben Márton comes három fia, Balád, Márton és Tamás adta el Herbord comesnek és fivérének, Lőrincnek. A két Küküllő között lévő templomot saját védőszentje tiszteletére minden bizonnyal Márton comes építette. Legkésőbb a század közepén emelhetette Nagy Péter azt az ugyancsak patrónusáról elnevezett, ma már eltűnt kőtemplomot, amelyet Miriszló nevű birtokával együtt 1274-ben az erdélyi káptalannak adományozott. Szintén kismemesi alapítás a félköríves apszisú magyarpéterfalvi és maroscsapói, négy-szög szentélyű viszont a maroskoppándi református templom. Az elsőnek szép, enyhén csúcsíves keleti ablaka a legutóbbi helyreállításakor vált láthatóvá.

A Maros völgyében, Gyulafehérvártól nyugatra a 13. század építészetének csak kevés nyoma maradt. A minden valószínűség szerint királyi területen emelkedő algyógyi kerek kápolna alaprajzában a székesegyház keresztelőkápolnáját ismétli (56. kép; 1. ábra). A félköríves apszis negyedgömb boltozatának indítása jól kivehető. Hajóját öt, szentélyét egy félköríves résablak világította meg. A legutóbbi kivételével valamennyi be van falazva. Vállköves bejárata csúcsívvel zárul. 13. századi lehet a nagyrapolti református templom hajója, félköríves nyugati ajtajával és a hajó északi oldalán befalazott érdekes ablakával. A két félköríves nyílás fölött három karéj helyezkedik el. Ez az elrendezés a kerci szentélyablakra emlékeztet. A templomot valószínűleg a Rápolti család emelte.

Az Ákos nemzetségbeli Sándor Szád nevű birtokán épült a négykaréjos kis ortodox templom. A keleti és nyugati karéj hosszúkás és csúcsban végződik. Alaprajza és felépítése a század második felére utal. Eredetileg is a románok számára épült, s így 1292 utánra tehető. III. András ugyanis ez évben engedte meg Ákos nembeli Sándornak, hogy Ilye, Szád és Fenes birtokaira románokat gyűjtessen és őket letelepítse. Ha nem előbb, akkor ezek számára emeltethette a földesúr a század legvégén a ma is álló, szép arányú guraszádai kis templomot (35. kép). Oklevélből ismert Alpestes Mindszentek tiszteletére épített egyháza, amelyet már IV. László idejében kiraboltak.

Gyulafehérvártól északkeletre, a Maros felső folyása környékén, Szászrégen közelében is jelentős építkezések nyomai maradtak a 13. századból. Itt volt a Kacsics nemzetség egyik korai birtokközpontja: Széplak. Temploma sajnos ma

már nincsen meg, Máriának volt szentelve. Sárpatok egyenes záródású szentélylyel rendelkező, egyhajós temploma is minden valószínűség szerint e nemzetség alapítása. A szóban forgó birtoktest 1228 óta Bánffy-tulajdonba került. Központjuk Szászrégen lett. A magyarrégeni templomot ugyan 1911-ben gyökeresen átépítették, de ismert, hogy eredetileg egyhajós, egyenes szentélyzáródású épület volt. A részben megmaradt eredeti déli falon az egykorú festett felszentelési kereszt ma is látható. Valószínűleg azonos azzal a György lovagról elnevezett kápolnával, amelynek plébániatemplommá való emelését 1382 és 1387 közt Losonci László kérte a pápától. Ugyancsak Bánffy-alapítás lehet a marosfalfalusi templom egy hajóval és félköríves szentéllyel. Ugyanilyen alaprajzú az abafájai római katolikus templom, amelynek hajóját később hosszabbították meg nyugat felé. Akkor épülhetett a torony is, téglával vegyes kőből – ellentétben a korábbi szentéllyel és a hajó keleti részével, amelynek anyaga terméskő. Abafája birtoklásáért a 14. században per folyt a kolozsmonostori apát és Görgényi János közt. Így nem eldönthető, hogy a templomot ki alapította. Megemlítendő a Mezőség keleti felén Kozmatelke és Mezőméhes egyházai. Az első a Kökényesrénd nemzetség birtoka. Ma romos templomának ajtaját vékony, körülfutó hengertag keretezi. 1293-ban oklevél nevezi meg Frátai Uz comes mezőméhesi öröklött birtokát, ahol Márton püspöknek szentelt kőtemplom állt.

A Székelyföld építésze

Meglepően gazdag és tisztán falusi jellegű a székely székek 13. századi építésze. A történeti kutatás szerint a székelyek betelepülése nyugat felől Erdély legkeletibb medencéibe a 12. század közepétől a 13. század első feléig tartott, és legkésőbb a század második felében foglalták el Torda közelében az Aranyos folyó völgyét.⁵⁴ Maros- és Udvarhelyszék megszállása tehát a 12. század második felében, Csíké és Háromszéké pedig a 13. század első felében következett be. Végül Aranyosszéké csak a tatárjárás után. Az építészeti emlékek e történeti folyamatot meggyőzően alátámasztják. A legkorábbi, 13. század eleji épületeket Marosvásárhely környékén találjuk. A legkésőbbieket Csíkban és Háromszéken. Az aranyosszékiek már a következő századba nyúlnak át. Feltűnő, hogy a székely egyhajós templomok három kivételével (Ikafalva, Nyárádszentmárton, Felsőboldogfalva) mind félköríves szentéllyel épültek. Román kori torony csak Marosszentkirályon maradt.

A székely székek építkezése közösségi jellegének az a történeti magyarázata, hogy e kiváltságos nép középkori társadalmi szervezete még nem mutatott olyan változatos rétegződést, mint a megyei lakosságé. Így érthető, hogy az építettőről

⁵⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: A székelyek eredete és településük története. Erdély és népei. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest 1941. 35–86. Megállapítása máig érvényes.

nemcsak a források szűkszavúsága miatt, hanem azért sem tudunk, mert az erős nemzeti szervezethez a román kori alkotásokat valóban a közönség hozta létre. Az egész középkor folyamán fennálló Apor család az egyeden, amelyről biztosan állítható, hogy Bálványos vár uraiként ők építették az altorjai Szent Miklós- és a feltorjai Szent Márton-templomot. Torja a család birtokközpontja volt. Az átépített altorjai római katolikus templomnak a későbbi toronyba másodlagosan illesztett, hengertagos ajtaja oromzat nélküli.⁵⁵ Feltorján a hasonló ajtó sima orommezővel rendelkezik. Még egy esetben határozható meg nagy valószínűséggel a kegyúr. 1270-ben V. István megengedi Illés fia Lőrincnek, valamint ez utóbbi fiának, Lestáknak, hogy szederjesi és keresztúri birtokaik a telegdi, vagyis udvarhelyi székelyek kiváltságaiban részesüljenek. Szederjesen Máriának, Szászkeresztúron a Szent Kereszt-templom állott. Ezeket tehát a nevezett birtokosok, talán leginkább Lőrinc emeltethette. Mind az Aporok, mind Illés fia Lőrinc birtokai eredetileg Felsőfehér megye területén voltak, és csak a 13. század végén, a 14. században lettek a kézdi, illetve a telegdi szék tartozékai. Így történeti szempontból a megyei és széki területek közti átmenetet jelentik.

A maroszéki építkezések legjelentősebbje a marosszentkirályi református templom (51. kép). Ikerablakos tornya eredetileg három ívvel volt alul áttörve. Hajóját és szentélyét félköríves, faragott kőablakok világították meg. A hajó déli falának nyugati felében egyszerű, hatágú kőrácscsal tagolt, kerek ablak nyílt, a korai gótika falusi előhírnöke. 1900-ban a hajót és a szentélyt lebontották és újáépítették. A faragott részletek a kolozsvári múzeumba kerültek. A 13. század elején épült templom temetőjében ezüst hajkarikák kerültek elő.

Nem sokkal későbbi a székelyvajai egyház félköríves szentélye. A terméskő épület belsejében a papi ülőfülke hármastéglás alakú záródása lépcsős gyámokon nyugszik. E megoldás a küküllővári torony ikerablakaival (23–24. kép) mutat szoros rokonságot, és alátámasztja a fenti időmeghatározást. Marosvásárhely környékén még több félköríves szentélyű, kisebb-nagyobb, egyhajós templom áll. Ezek közül kiemelkedik a széles, félkörös apszisú marosszentannai református (12. ábra) és a nyújtott, szintén félköríves szentélyű marosszentgyörgyi római katolikus templom (54. kép). Mindkettő téglából épült. A szentgyörgyinek déli keskeny, hosszú szentélyablaka fölött a főpárkányt csúcsos ívsor emeli ki, hasonlóan a vele egykorú csempekopácsi templomhoz. A harcói (8. ábra), várhegyi református és a nyomáti unitárius templom alaprajza az említettekkel megegyezik. A nyárádszentmártoni unitárius egyház szentélye viszont kivételesen négyszögű.

Az udvarhelyszéki templomok közül elég sok mutat biztos 13. századi nyomokat. Karácsonfalva unitárius egyházának alacsony, félköríves záródású szentélye, a hajó keleti részével, a szokásos Árpád-kori székely megoldást mutatja. A múlt század végén lebontott homoródszentmártoni román kori templom félkör-

⁵⁵ ENTZ GÉZA: Altorja műemlékei. Pásztortűz XXIX. 1943. 154–159.

íves ajtóit Orbán Balázs még leírta. Ugyancsak látta még a bibarcfalvi református templom hengertagos déli ajtaját is.

Az oklándi unitárius templom nyugati és déli ajtaját két hengertag futja körül. Hengertagos, félköríves ajtók nyílnak a szentléleki katolikus templomban is. A felsőboldogfalvi református templom diadalíve és déli ajtaja szintén félköríves. A legutóbbi helyreállítás során került elő a bögözi református egyház gótikus szentélyében a régebbi, 13. századi félköríves falrész. Ez egyszerismind alátámasztja a hajó koraiságát is, amelynek északi és nyugati falán a korai, 14. századi falfestmények ma is láthatók. Az utóbbi idők építészeti javításai során több templomban megállapíthatták – részben az előkerült résablakok, részben a 14. századi falképek alapján – a hajók 1300 körüli építési idejét (Bibarcfalva, Erdőfüle, Nagyalambfalva, Oklánd, Székelyderzs). A rugonfalvi református templom 13. századi eredetét pedig a nyugati félköríves ajtó bizonyítja. Székelyudvarhely mellett áll a négykaréjos Jézus-kápolna (55. kép), amely a székely egyházak e korszakból való egyik legépebb példája.⁵⁶

Háromszék viszonylag gazdag építészeti emlékekben. Egyhajós, félköríves apszisú templom áll Rétyen, Gidófalván, s ilyen volt az 1830-ban lebontott árkosai, valamint a szintén megsemmisült miklósvári egyház. Sebestyén József ásatással mutatta ki, hogy a gelencei templom sokszögű szentélye a régi félköríves apszis köré épült. A köröspataki római katolikus templom szentélye három szabálytalan ívből összetett, tompaszögben metsződő félhatszögre emlékeztet. A szomszédos Zalán református templomának déli kapuját bimbós és levéldíszes oszloppár keretezi. Az erőteljes hengertaggal határolt ívmezőben csúcsos háromkaréj látszik. A középső karéjt egyetlen, nagy, lapos faragású, tölgylevél-szerű dísz tölti ki. A kapu már a korai gótika számos vonását mutatja, s így a század végéről való. Kézdiszentléleken, a templomerőd fölött emelkedő, meredek Perkőn, szinte teljesen épen, négyzetre komponált négykaréjos kápolna áll. 1685-ben a nyugati karéjba Kálnoki- és Lázár-címeres reneszánsz ajtót helyeztek. A méteres vastag terméskő falak déli karéjában egy meglévő és egy befalazott résablak található. A keleti karéjban falazott oltár áll, a kerci ciszterci temploméhoz hasonló, de ahhoz képest leegyszerűsített profilú kőfedlappal. Boltozata is terméskő. A téglából falazott nagyobb középső és négy kisebb torony később került az épületre. A székesfehérvári, Géza fejedelem temetkezési helyének tartott kápolna alaprajzával rokon kialakítású perkői kápolna így a 13. század második felének alkotása, és kivételes helyet foglal el a székelyföldi Árpád-kori építkezések körében.⁵⁷ Az ikafalvi romtemplom egyenesen záródó szentélyével e megoldás legkeletibb ismert példája.

⁵⁶ DÁVID LÁSZLÓ: A középkori Udvarhelyszék középkori művészeti emlékei. Bukarest 1981.

⁵⁷ BABÓS IMRE: A kézdiszentléleki Perkő-kápolna (Sinzieni). Műemlékvédelem XXVII. 1983. 18–21; ENTZ GÉZA: Két székelyföldi vártemplom (Árkos és Zabola). Páztortűz XXIX. 1943. 75–80.

Csíkszékben a 15. századi gótikus átépítések és a török veszély elleni erősítések alaposan megváltoztatták a korábbi templomokat. Árpád-kori eredetüket általában csak részletmaradványok árulják el. A legjelentősebbek egyike a gyergyóalfalusi templom részben átfaragott, kettős hengertaggal ellátott kapuja. Hasonló, de egyszerűbb kiviteli a csíksomlyói, eredetileg csobotfalvi Szent Péter-egyház másodlagosan elhelyezett, két ép ajtaja, valamint a csíkrákosi déli kapu és a csíkszentdomonkosi, utólag kiszélesített, torony alatti bejáró. Oszlopfőszerű hármasság gyűrű ékesíti a csíkszentkirályi templom nyugati ajtaját. Valószínűleg az épület déli bejáratából származik a paplak alapjából kikerült, hengertagos töredék. A székelyudvarhelyihez hasonló elrendezésű négykaréjos kápolna épült a Gyergyószentmiklós fölötti egyik dombtetőn. Az Annának szentelt kápolna nyugati karéját lebontották, és a 18. században barokk stílusú, hosszú hajót csatoltak hozzá. A megmaradt három karéjból szentély lett, amelynek északi és déli ablaka kökeretű, és félkörívvel záródik.

Aranyosszéken a 13. század végéről való a várfalvi unitárius templom déli ajtaja (52. kép). Ívbélleteit korai körtetagok alkotják. A félköríves záródás alatt üres ívmező található. Oszlopfősor helyett a kapu bélletét gyámokra emlékeztető tagozás koronázza. Köztük is feltűnik az ívbéllet körteprofilja. A nyugati homlokzat négykaréjos ablaka a gótikát idézi. A mészköi unitárius templom félköríves apszisa valószínűleg még 13. századi eredetű. Aranyosszék késői székely települése következtében az ottani középkori templomok zöme már a 14. században készült⁵⁸

A székely székek területére vonatkozóan nagyon kevés 13. századi adat maradt. Éppen ezért fokozott jelentőségű az 1332 és 1337 közötti időből származó pápai tizedjegyzék, amely az akkor adózó plébánosokat sorolja fel. Az a körülmény, hogy a szóban forgó székelyföldi falvak majdnem mind szerepelnek a tizedjegyzékben, templomaik 13. századi vagy századfordulói építését egyértelműen alátámasztja. A század folyamán tapasztalható élénk építési tevékenység bizonyítja, hogy a közösségi művészet a székely társadalomnak mennyire sajátja lett. A megyék és a szász területek nemesi műpártolása mellett a nagyszámú székely templom világosan tanúságot tesz arról, hogy az egyházi építkezések igénye már az 1200-as években mennyire áthatotta Erdély egész társadalmát.⁵⁹

⁵⁸ Vătăşianu és több román művészettörténész szerint a csíkszéki kapuk nem román koriak, hanem a reneszánsz korszak alkotásai. A szóban forgó kapuk hengertagjai azonban nem képzelhetők el sem a reneszánszban, sem a késői gótikában. Az orommező hiánya általános jelenség ebben a korban, és számos példája akad külföldön is.

⁵⁹ A Székelyföld román kori művészetére vonatkozóan ORBÁN BALÁZS még ma is alapvető, idézett munkáján kívül lásd K. SEBESTYÉN JÓZSEF: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai. (Erdélyi Tudományos Füzetek 19.) Cluj–Kolozsvár 1929; Uő: Régi székely népi eredetű műemlékeink Erdélyi Múzeum XLVI. 1941. 36–50; ENTZ GÉZA: A középkori székely művészet kérdései. Uo. XLVIII. 1943. 216–226.

Áttekintve az erdélyi építészet 11–13. századi fejlődését, megállapítható, hogy a magyar és a szász népesség építési tevékenységébe a román népességnek a hátszegi medencében és környékén meginduló építési tevékenysége is beleszövődik. A királyi, majd a nemesi megyék mellett a székelyek és a szászok gazdasági és társadalmi sajátoságaiknak megfelelően alakítják ki az építészet művészi szerkezeteit, formáit és tartalmait. A földrajzi különállás és az ezzel összefüggő történeti sajátosságok az egész térségre jellemző változatosság önálló színeit adják, miközben bizonyos egységet is képeznek. Ugyanakkor Erdélyt a központi hatalom a feudális történelmi erők számos szálával fűzi magához. Erről az erdélyi művészet már az Árpád-korban is világos bizonyosságot tesz, amikor sajátos arculatát kiformálva egyszersmind kézzelfoghatóan tanúsítja a középkori Magyarország művészetébe való szerves beilleszkedését